

Švandová, Petra

Hudební divadlo v Brně ve druhé polovině 18. století : repertoár a provoz divadla na Zelném trhu v jeho proměnách ze stagiony ve stálou divadelní instituci

Musicologica Brunensia. 2018, vol. 53, iss. 1, pp. 137-158

ISSN 1212-0391 (print); ISSN 2336-436X (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/MB2018-1-11>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/138335>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Hudební divadlo v Brně ve druhé polovině 18. století. Repertoár a provoz divadla na Zelném trhu v jeho proměnách ze stagiony ve stálou divadelní instituci

The Repertoire of Musical Theater in Brno in the Second Half of the 18th Century

Petra Švandová / p.svandova@gmail.com

Department of Musicology, Faculty of Arts, Masaryk University, Brno, CZ

Abstract

Castle culture, musical and especially opera activities in Moravia have become a perspective realm of research interest in recent years. However, the second half of the 18th century of Theater in Brno remained a secondary research interest. The libretto and theatrical almanacs which are preserved in the Archive of the City of Brno are a key source for reflecting of theater performance. While in the 1730s and 1740s the Italian opera series remained firmly in the repertoire, half of the 18th century, following the example of Vienna, brought forth works in the intentions of enlightenment thinking. This was reflected in the ideas of the Italian wandering societies that proceeded from Vienna to Brno and featured a similar repertoire subject to the Theresian reforms as well as to the influence of Goldoni's theater reform. Director Franz Joseph Moser was in Brno since 1752, then he was replaced by the company of impresario Franz Schuch, Fuchs Wenzel Freudenreich and Joseph Felix von Kurz. Kurz was later alternated with Franz Moser. After these unsettled seasons, the city council preferred the Italian company belonging to Giovanni Francesco Crosa, who offered high rents as well as a rich repertoire of musical intermezzo, Goldoni's drama and Italian opera series. An actor Karl Joseph Schwertberger settled with his twelve-member company in Brno in the winter of 1758.

In contrast to the insufficient sources base of the previous decade, the 1760s boasted the importance of the Opera House in Brno thanks to several preserved librettes. Bellino Vign performed together with Franz Joseph Sebastian from Easter 1761 on the Brno scene; he presented ballets and pantomime performances of predominantly French origin, which alternated with a Goldoni's drama on German texts. The new director Johann Joseph Brunian came to Brno after Easter in 1763. According to records by historian Christiano d'Elvert, Brunian

proposed a total of 58 titles to the City Council; from the comic opera named d'Elvert specifically 7 operas. Two libraries of the cited operas were also preserved in Brno; they were published in 1763 by Emmanuel Swobody. Another theater directors were Joseph Jacobelli and Joseph Franz Moser. The predominantly drama was later presented by Johann Matthias Menninger. He also presented one of the first comedies in Czech language named *Der Verliebte Nachtwächter*. Two directors worked together since 1768 – Simon Friedrich Koberwein and Karl Joseph Helmann. Both directors withdrew from the repertoire of ballets and replaced it with tragedy and comedy in verses and prose and singspiel and operetta in German. At that time, the city governor intervened to the economic state of the theater; the theater implemented subscription and was transformed from a seasons stage into a stable theater institution after the appointment of the new director Johann Heinrich Böhm. He oriented his repertoire mainly on the French opera comique and the German singspiel. Roman Waitzhofer took over the theater in 1775. Even though he got into debt and ended the contract prematurely, his work on this scene got Brno among the best and the most stable scenes in the Austrian countries.

If we look at a quarter of a century of theater between his renewed production after the Prussian siege of the city and the scene of the Royal City Theater (at 1786 we can see it as dramaturgically and operatively strangely unfocused season of the scene without a clear direction. Despite the fact that many primary reports on the production have not been preserved, it is clear from the first essays about the history of the Brno theater that the theater had a fundamental influence on the socio-cultural progress of the city, which maintained contacts with Vienna and other European cities. Now it has become an instrument of moral and social refinement, as we will see in the streams of Enlightenment over the coming years.

Keywords

Teatro della Taverna, opera, 2nd half of 18th century, Reduta Brno, music in Reduta

Zámecká kultura, hudební a zejména operní provoz na Moravě se v posledních letech stala perspektivní oblastí badatelského zájmu. Stejně tak lákalo i úžeji vymezené téma brněnského divadla pozornost moravských teatrologů a muzikologů, jejichž zásluhou máme již poměrně jasný vhled do divadelního provozu v první polovině 18. století i etapách století následujícího. Druhá polovina 18. století však zůstávala z provozního i repertoárového hlediska prozatím vedlejším výzkumným zájmem. Přitom však brněnská městská scéna platila i po své zlaté éře barokního divadla za přední provinční divadlo v monarchii. Ekonomicky i kulturně vzkvétající město stálo na strategické poloze křižovatek tras kočovných divadel, které sem přicházely často z Vídně ovlivněny osvícenskou ideologií a společensko-kulturními trendy nově nastupující éry klasicismu. Druhá polovina století znamenala pro brněnskou scénu také pomezí proměn ze stagiony na stálou divadelní instituci.

Základní kámen badatelské činnosti položil politik a historik Christian d'Elvert, který svou prací *Geschichte des Theaters in Mähren und Oester. Schlesien* z roku 1852¹ jako první

1 d'ELVERT, Christian. *Geschichte des Theaters in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien*. Brno 1852.

shrnuje poznatky o divadelní produkci na Moravě od středověku až do konce čtyřicátých let 19. století, které často zahrnoval do širšího kontextu dějin německého divadla. Druhou d'Elvertovou prací, která nese zprávy o operním provozu na Moravě, je kapitola *Die Theatermusik* knihy *Geschichte der Musik in Mähren und Oesterr. Schlesien*², jež je částečně excerpací jeho publikace první. O několik let později vydal přehledovou publikaci *Aus dem Bühnenleben Deutsch-Österreichs: die Geschichte des Brünnner Stadttheaters (1734–1884)* Albert Rille.³ Své poznatky opírá o prameny z dnešního Moravského zemského archivu, často cituje policejní protokoly. Přestože oba autoři zdroje precizně necitují, nebo odkazují na ty, které nyní nejsou dohledatelné, upozorňují ve svých publikacích na mnohé významné události po dobu existence brněnského divadla, uvádějí jména impresáriů i účinkujících umělců, a je nezbytné je vnímat jako zásadní výchozí zdroje. Obdobné zprávy nacházíme také v několikavazkové *Kronice města Brna* Gustava Trautenbergera,⁴ jenž často čerpal z městských protokolů. Neopomenutelným zdrojem jsou také statě redaktora a historika Hanse Welzla. V týdeníku *Deutsches Blatt* vedl v devadesátých letech 19. století divadelní rubriku, kde tyto své statě *Beiträge zur Geschichte der Brünnner Theaters* na pokračování publikoval.⁵ Welzl zde vycházel hojně ze zápisů z každodenních zasedání městské rady, jež se dochovaly v Archivu města Brna.

Nejpodrobnější i nejkomplexnější prací o divadle na Zelném trhu je publikace teatroložky Margity Havlíčkové, která se dějinám divadla na Zelném trhu věnuje soustavně, *Profesionální divadlo v královském městě Brně 1668–1733*.⁶ Důkladně se věnuje úplným počátkům brněnského divadelnictví včetně opery, až po výstavbu nové divadelní budovy operního typu. Základní přehled nejen o brněnském divadle přináší také třísazková publikace *Německojazyčné divadlo na Moravě a ve Slezku* Margity Havlíčkové, Sylvy Pracné a Jiřího Štefanidese,⁷ v jejímž prvním díle je obsažen kompletní seznam divadelních ředitelů. Podrobnějšími pracemi týkající se druhé poloviny 18. století jsou pak mnohé další dílčí studie Margity Havlíčkové například k programu ředitele Johanna Baptisty Bergobzoma a počátku osvětských reforem za ředitele Johanna Heinricha Böhma.⁸ Stručně, avšak mezníky divadla přehledně shrnuje sborník Eugenie Dufkové vydaný u příležitosti

2 d'ELVERT, Christian. *Geschichte der Musik in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien*, Brno 1873, s. 184–215.

3 RILLE, Albert. *Aus dem Bühnenleben Deutsch-Österreichs: die Geschichte des Brünnner Stadttheaters (1734–1884)*. Brno, 1885.

4 TRAUTENBERGER, Gustav. *Die Chronik der Landeshauptstadt Brünn. Bd. 4., (Vom Beginn des 18. Jahrhunderts bis zur Auflösung des römischen Reichs deutscher Nation)*. Brünn: Deutsches Haus, 1897.

5 Noviny *Deutsches Blatt* vydávané mezi lety 1888–1907 jsou dostupné ve studovně periodik a norem Moravské zemské knihovny v Brně. Welzlova pojednání jsou dostupná též ve formě novinových výstřížků v Archivu města Brna: Fond A/3 – Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 224.

6 HAVLÍČKOVÁ, Margita. *Profesionální divadlo v královském městě Brně 1668–1733*. Brno: Janáčkova akademie múzických umění v Brně, 2009. Acta musicologica et teatrologica (dále Havlíčková 2009).

7 HAVLÍČKOVÁ, Margita, Sylva PRACNÁ a Jiří ŠTEFANIDES. *Německojazyčné divadlo na Moravě a ve Slezku*. Olomouc, 2014.

8 HAVLÍČKOVÁ, Margita. *Johann Baptist Bergobzoom a jeho program národního divadla v Brně*. In Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, Brno, 2002. HAVLÍČKOVÁ, Margita. *Mezi Brnem a Vídní: divadelní ředitel Johann Heinrich Böhm a počátek osvětských reforem v městském divadle v Brně*. Brno, 2013.

otevření nově zrekonstruované budovy Reduty v roce 2005.⁹ Kontextů operního provozu v Brně se v mnohých studiích významně dotkla také Jana Spáčilová. Opeře od třicátých let 18. století do sedmdesátých let 19. století let se věnují dvě dílčí studie Jana Trojana publikované v periodiku *Opus musicum*. První z nich se orientuje na brněnskou hudební produkci za Mozartovy doby, druhá pak ve dvou dílech na brněnskou operu v první polovině 19. století.¹⁰ Kontextů brněnské Reduty se dotýkají mnohé další Trojanovy badatelské práce, ať už v publikacích *České zpěvohry 18. století* či *Přívětivá krajina hudby* i dalších příspěvcích, studiích a fejetonech vycházejících často v tiskovinách dnešního Národního divadla Brno.

Podstatným zdrojem poznatků o osobnostech v divadle působících je slovník *Starší divadlo v českých zemích do konce 18. století: osobnosti a díla* a jeho aktualizovaná německá verze, která vyšla ve Vídni v roce 2013.¹¹ Nepříliš obsáhle se věnuje hudebnímu divadlu i Jan Vondráček v *Dějínách českého divadla*.¹² Základní přehledovou práci *Počátky opery na Moravě*¹³ sepsal Jiří Sehnal, který zde mapuje repertoár Brna, Vyškova, Kroměříže a Holešova do roku 1740; o jeho rozsáhlý výzkum o hudební Moravě lze ostatně pokorně opřít základ každého takto orientovaného bádání. Dosud jedinou prací, jež se specifikuje striktně na brněnský repertoár, je strojopisná publikace Milady Wurmové z roku 1996 *Repertoár brněnského divadla v letech 1777–1848*,¹⁴ která pro citace uvedení jednotlivých inscenací zohledňuje nejdůležitější slovníky, dobové noviny i některé pramenné zdroje jako sbírku divadelních cedulí. Jedním z nesmírně cenných zdrojů jejího soupisu je také *Soupis brněnských tisků do roku 1800 Vladislava Dokoupila*.¹⁵

Pramenná základna

V padesátých letech 18. století, kdy divadlo ještě nefunguje jako stálá instituce, ale na principu stagiony, netáhla společnost ani k vydávání divadelních almanachů a ročenek a badatel tak naráží na zásadní nedostatek pramenů dokládající hudební repertoár. Vzhledem ke kočovnému způsobu, kdy si společnosti pronajímaly divadlo na několik málo měsíců, po jejichž uplynutí směřovaly na další štaci, notové materiály, libreta i plakáty a cedule si patrně převáželi s sebou, chybí zásadní primární podklady. Přesto jsou to v největší míře právě libreta, která jsou mnohdy jediným přímým důkazem o provedení té které inscena-

9 DUFKOVÁ, Eugenie. *Reduta: divadlo na horním náměstí*. Brno, 2005.

10 TROJAN, Jan. Hudební Brno za doby Mozartovy. *Opus musicum*, 1991, č. 21. (dále Trojan 1991).

TROJAN, Jan. Opera v Brně v první polovině 19. Století. *Opus musicum*, 1995, č. 3 a 4.

11 JAKUBCOVÁ, Alena. *Starší divadlo v českých zemích do konce 18. století: osobnosti a díla*. Praha, 2007.

JAKUBCOVÁ, Alena a Matthias Johannes PERNERSTORFER. *Theater in Böhmen, Mähren und Schlesien: von den Anfängen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts: ein Lexikon*. Neu bearbeitete, deutschsprachige Ausg. Wien: 2013.

12 VONDRÁČEK, Jan. *Dějiny českého divadla 1771–1824*. Praha, 1956.

13 SEHNAL, Jiří. *Počátky opery na Moravě: (současný stav vědomostí)*. Praha, 1974.

14 WURMOVÁ, Milada. *Repertoár brněnského divadla v letech 1777–1848*. Brno, 1996 (dále Wurmová 1996).

15 DOKOUPIL, Vladislav. *Soupis brněnských tisků do roku 1800*. Brno, 1978.

ce. Tři s Brnem související jsou uložena v Rakouské národní knihovně ve Vídni, další jsou součástí fondů Archivu města Brna. Primárními prameny, na kterých lze zakládat nové poznatky, jsou libreta, jež se dochovaly ve sbírce knihovny hrabat Mitrovských v Archivu města Brna. Sbírkou, která obsahuje přes sedm a půl tisíce rukopisných i tištěných archívalií, pojímá vedle činoherních textů i několik libret oper a singspielu především brněnské, ale i vídeňské provenience, jejichž existence nebyla v dosud publikovaných pracích zohledněna.¹⁶ Dalšími z vypovídajících pramenů této sbírky jsou dva divadelní almanachy z let 1786 a 1788. Neméně významné jsou i protokoly zasedání městské rady a hospodářského direktoria, která už pro svou práci podstatně vytěžila Margita Havlíčková. Dochovány jsou zde ve fondu O a fondu U3 i některé divadelní cedule, které jsou přímým dokladem o uvedených představeních. Součástí fondu A jsou pak již zmíněné výstřižky Welzlových novinových příspěvků. Relevantními zdroji jsou právě také dobové noviny. Jedněmi z týdeníků, které se věnovaly divadlu, jsou *Prosaische und Poetische Beyträge zum Nutzen und Vergnügen*. Vycházely v Brně po necelý rok 1777 a tehdy oblíbenou formou dopisů reflektovaly brněnský divadelní provoz. Neopomenutelný je také týdeník *Wochentlicher Intelligenz-Zettel aus dem Frag-Amt der Kayserlich-Königlichen privilegirten Lehen-Bank zu unser lieben Frauen in Brünn*¹⁷ a *Brünner Zeitung* vycházející v letech 1779–1848.

Divadlo v půli století

Počátky operního provozu v Brně jsou datovány k roku 1732 příchodem impresária Angela Mingottiho. Jeho první divadelní budova stála v prostorách stavovské jízďárny od podzimu 1732 jen přibližně rok, bylo však prvním divadlem benátského typu v záalpském prostoru a pravděpodobně se stalo i vzorem pro výstavbu nové operní scény ve východním křídle městské taverny na Zelném trhu.¹⁸ Toto nové divadlo lóžového typu s hlubokým perspektivním jevištěm bylo vystavěno z rozhodnutí města a také na jeho náklady, čímž platilo také za první městský operní dům mimo Itálii.

Zatímco co ve třicátých a čtyřicátých letech 18. století se na repertoáru pevně držela italská opera seria, polovina století už po vzoru Vídně přinášela díla v intencích osvícenského myšlení. To se odráželo v idejích italských kočovných společností, které postupovaly z Vídně právě Brna a uváděly zde obdobný repertoár podléhající tereziánským reformám i vlivům Goldoniho divadelní reformy. Odtud také vzešla náklonnost k francouzské a italské opeře v německém přepracování a repertoár tíhl k odlehčené tematice francouzského dramatu. V oné dekádě 18. století však ještě zdaleka nelze hovořit o systematické dramaturgii právě pro systém krátkodobého pronájmu městské scény rozličnými

16 Vzhledem k nutnosti práce s katalogem, jenž se řídí podle řazení jednotlivých svazků v knihovně a není nijak systematizován, je možné, že v této sbírce zůstala některá libreta přehlédnuta. Položky uváděné v katalogu totiž často nesou pouze název a rok vydání bez jakékoliv bližší specifikace, nebo alespoň oblasti zařazení.

17 *Wochentlicher Intelligenz-Zettel aus dem Frag-Amt der Kayserlich-Königlichen privilegirten Lehen-Bank zu unser lieben Frauen in Brünn*, vycházel v Brně mezi lety 1755–1777. V MZK dostupný i digitalizovaný dokument.

18 HAVLÍČKOVÁ, Margita. *Profesionální divadlo v královském městě Brně 1668–1733*. Brno, 2009, s. 11.

společnostmi. Leč nebylo jen ojedinělého případu, kdy se impresářiové po určité době do Brna na sezónu vraceli se stejnou či obměněnou společností a přinášeli sem další evropské novinky.

Po pruském obléhání Brna, kdy byla činnost divadla v letech 1741–1745 přerušena, vystřídali se v čele divadla Carl Joseph Nachtigall a Franz Albert Defraine, jehož společnost účinkovala pak krom Brna také na zámecké scéně knížete Jana Nepomuka Karla Lichtenštejna, ve Valticích a v Badenu.¹⁹ S letní sezónou 1747 přišla do Brna v Evropě proslulá dětská pantomimická společnost Magdaleny Nicolini²⁰, manželky Phillipa Nicoliniho, známého jako vlivná osobnost pražského Divadla v Kotcích. Pověst vynikající herecké, pěvecké i pohybové průpravy uplatňovala společnost v repertoáru jak již osvědčených italských intermezz, tak i v Nicoliniho autorské pantomimě. Od podzimu 1747 se na následující zimní sezónu po letech vrátil do čela divadla Franz Albert Defraine. Vystřídal jej Joseph Felix von Kurz, který z lásky k divadlu a snad i brněnského patriotismu zasvětil místní scéně na čtyřicet let svého života. Vždyť byl také jeden z brněnských podnikatelů, kteří se v roce 1736 významně zasadili o zřízení onoho operního domu ve vídeňském stylu. Během sezóny 1749/50 uváděl v Brně opery, komedie a pantomimy také Nicola Petrioli, po něm (1751/52) přišel do Brna ze Salzburgu Francesco Ferrari, který k oblíbě brněnského publika předkládal italské drama a komedii, operu buffu a hudební intermezza.²¹ Povolení k divadelní produkci v Brně pro zimní sezónu v roce 1752 získal Franz Joseph Moser.²² V té době byl zároveň vázán dlouhodobou smlouvou k letním produkcím v divadle v Badenu u Vídně. Dle své žádosti o povolení městské rady hodlal v Brně uvádět drama, pantomimy, komické i tragické hry a opery. S důrazem také sliboval obohacení repertoáru narušením schématu hlavních dějových bodů. Vedle tradiční komické role Hanswursta, kterou sám jako mnozí tehdejší principálové zastával, postavil totiž novou roli sluhu Lipperla dětsky naivního charakteru²³. Pro svou šestnáctičlennou společnost si chtěl Moser ihned po karnevalové sezóně 1753 zajistit pronájem divadla i na následující sezónu zimní. Městská rada tehdy žádosti ze zjištěných důvodů vyhověla – Moser vlastnil rozsáhlý mobiliář ve velmi dobrém stavu včetně nové jevištní mašinerie a městu tak pro provoz divadla nehrozily žádné další výdaje. Soubor se tedy v Brně zdržel až do Velikonoc 1754.²⁴

Po nedlouhém působení Franze Schucha a Fuchse Wenzela Freudenreicha mezi zimou 1754 a jarem 1755 se na městskou scénu vrátil Joseph Felix von Kurz. Záhy však upadl do dluhů a do jara příštího roku držel direktorium jen s nevelkým úspěchem. V té době žádal na městskou radu o povolení opět i Franz Moser, stejně tak vytrvale žádal i Kurz, který se prezentoval rozsáhlými plány a neváhal k necti svého rivala přidat i ně-

19 SCHERL, Adolf. *Franz Anton Defraine*. In JAKUBCOVÁ Alena: *Starší divadlo v českých zemích do konce 18. století. Osobnosti a díla*. Praha, 2007, s. 131.

20 RILLE, Albert. *Die Geschichte des Brünnner Stadt-Theaters 1734–1884 von Albert Rille*. Brünn, 1885, s. 12.

21 *Ibid.*, s. 12.

22 Do Brna přišel z Prahy, kde po Franzi Antonu Nuthovi působil jako ředitel společnosti Prager Komödianten.

23 SCHERL, *op. cit.*, 2007, s. 410–413.

24 TRAUTENBERGER, *op. cit.*, 1897, s. 95.

kolik pejorativních poznámek. Rada vyhověla oběma žádostem za podmínky, že budou společnosti spolupracovat či se v produkcích střídat.²⁵ Už na podzim téhož roku však usiloval pro svou vynikající operní společnost i italský impresárió Giovanni Francesco Crosa. Není divu, že rada města dala konečně jemu přednost před zadluženým Kurzem i Moserem, jejichž nucené spoluúčinkování jistě neznamenal pro divadlo klidné období. Přízeň městské rady si zajistil také nabídkou nemalého nájemného, oblibu publika si vydobyl pestrým repertoárem nabízejícím hudební intermezza, Goldonih drama i italskou operu seria. Během zimní sezóny na přelomu let 1757 a 1758 pak uváděl v Brně operu buffu italský podnikatel Biagio Barzanti. Ten uváděl krátké komedie a loutkové divadlo ještě během následující sezóny letní na různých místech v Brně.²⁶

V zimě 1758 se v Brně usadil herec a loutkař Karl Joseph Schwertberger. S dvanáctičlennou společností účinkoval od června 1755 ve Znojmě, o rok později v Olomouci, poté v Salzburku a Linci. Do českých zemí se vrátil nejprve přes Český Krumlov a Hlubokou nad Vltavou. Zdržel se však jen do masopustu 1759, neboť právě před Velikonocemi toho roku měl bez bližších zdůvodnění vyjít pro celé markrabství v platnost zákaz provozování pašijových her,²⁷ jež představovaly kostru celé produkce Schwertbergerovy katolicky orientované společnosti. V následující sezóně (1759/60) uvedl několik oper Giuseppe Franceschini.²⁸

Šedesátá léta

Provoz divadelní budovy fungoval ještě i v průběhu let šedesátých na principu krátkodobého pronájmu společnostmi kočovného charakteru. Ty nebyly početné a jejich členové často vystupovali nevyhraněně jako herci i pěvci v jedné osobě. Oproti nedostatečně pramenné základně předešlého desetiletí nabírá však šestá dekáda 18. století brněnského Opernhaus na významu právě díky několika dochovaným libretům.

V knihovně Mitrovských jsou z počátku šedesátých let uložena dvě libreta, jejichž souvztažnost s Brnem je nejasná. Prvním z nich je libreto k opera bernesca *Don Calandrano*.²⁹ Vyšlo tiskem roku 1760 v Prešpurku, tedy dnešní Bratislavě, titulní list nese věnování úředníkovi, generálovi, polnímu maršálovi a plukovníku Karlu Palfymu z Erdödy. Není zde však uveden autor hudby ani samotného libreta, obsahuje sice seznam

25 SCHERL, op. cit., 2007, s. 333.

26 Ibid., s. 14–15.

27 STEINER, Eduard. *Die Brünnner und ihr Stadttheater*. Heidenberg, 1964, s. 26.

28 Antonio Franceschini byl spolu s manželkou Gerolinou a syny členem italského hereckého souboru saského kurfiřta a polského krále Augusta III v divadle S. Luca v Benátkách. Založil později svou vlastní společnost, s níž od roku 1758 působil v Divadle v Kotcích pod záštitou hraběte Jana Václava Šporka. Brzy se však zadlužil a už po roce přenechal divadlo Angelu Mingottimu. Přesunul se později do Olomouce, přenechal vedení společnosti osynu Giuseppemu, který se sem pak v roce 1770 také se svou již převážně operní společností vrátil. V Brně uváděl vedle opery i hry italské commedia dell'arte pozdního typu již ovlivněné Goldonihou reformou. SCHERL, op. cit., 2007, s. 180–181.

29 AmB, Sběrka knihovny hrabat Mitrovských č. 519.

postav, nikoliv však jména účinkujících. Pod úvodním textem k opeře je podepsán Girolamo Bon, ředitel prešpurského divadla. Zde je titulován jako „Pittore Architetto, e Direttore dell' Opera“, tedy architekt, malíř a operní ředitel. Další exempláře tohoto tisku jsou uloženy v Budapešti v Univerzitní knihovně a ve Státní Széchényiho knihovně a v knihovně NM v Praze. Obdobně je tomu v případě libreta k drama per musica *Artasere*³⁰. Vyšlo roku 1761 taktéž v Prešpurku, kde také byla opera uváděna tamním divadlem za doby ředitelství zmiňovaného Bona. Autorem textu k drama per musica je Pietro Metastasio, autorkou hudby Bonova dcera Anna Bon³¹. V tomto období působil v Brně impresáριο Gottlieb Köppe a zda mohly být opery v Brně uvedeny nebo zda vůbec mohou mít se zdejším divadlem hlubší souvislost, není jisté. Navíc přihlédneme-li k výzkumu bakalářské práce Jany Labudové, který v případě opery *Don Calando* poukazuje na jistou neobratnost textu vůči hudbě i autorčinu hlouběji podloženou domněnku, že se může jednat o dílo vzniknuvší kompilací již existujících textů i hudebních pasáží pro účely prešpurské scény.

Z podzimu roku 1761 je dochováno také libreto ke komické opeře *La mondo della luna*³², jež vyšlo tiskem v Brně. V té době se zde angažoval Bellino Vigna se skupinou benátských pěvců. Libreto nese dedikaci jistě Caroline, baronce de Grechtler a Vigniho úvodní text je datován k 25. říjnu 1761. Autor libreta je uveden jako „Polisseno Fegeio, Pastor Arcade“ – pseudonym, po němž vydával některé své texty Carlo Goldoni; hudbu zkomponoval Florian Gasmann. Ve výčtu obsazení je uveden v hlavní roli Buona Fedeho Pasquele Bondini. Od roku 1760 měl Bondini angažmá u Angela Mingottiho v Divadle v Kocích, kromě onoho brněnského představení 1761 měl s Vignou účinkovat už 4. března v Olomouci, později pak v Prešpurku. Na jevišti se v těchto inscenacích měl potkat s Isabelou a Giouannou Vigna, pravděpodobně dcerou a manželkou impresária³³.

Paralelně s Vigniho společností spoluúčinkoval na brněnské scéně od Velikonoc 1761 také Franz Joseph Sebastiani. Dle plánů předkládaných městské radě uváděl balety a pantomimická představení převážně francouzského původu, která střídal s pravidelným dramatem na německé texty. Ve sbírce hrbat Mitrovských je uložen úvod k opeře-pantomimě *La Naissance d'Arlequin*³⁴, označeno je i názvem německým: *Die Geburt des Harlequins*. Podle titulního listu bylo tištěno v Grazu v roce 1760, kde dílo zinscenovala Sebastianiho dětská pantomimická společnost. Zda jej někdy Sebastiani uvedl i v Brně průkazné není. Údajně měl však být Sebastiani první brněnský principál, který plně vyřadil tradiční roli Hanswursta³⁵.

Ještě v sezóně 1761/62 a dále pak 1762/63 měl v Brně účinkovat Johann Schulz. Ten od roku 1761 pravidelně střídal pobyty i v Badenu u Vídně v letních měsících a v měsících zimních si pronajímal divadla ve Znojmě (1759, 1763) a v Prešpurku (1763). V jeho

30 AmB Mitr. č. 396.

31 LABUDO VÁ, Jana. *Operné predstavenia v Bratislave roku 1760: Bakalárska práca*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hudební vědy, 2011, s. 23.

32 AmB Mitr. č. 568.

33 LABUDO VÁ, op. cit., 2011, s. 26.

34 AmB Mitr. č. 546.

35 TRAUTENBERGER 1897, s. 103.

repertoáru se střídaly extemporované burlesky s hrami s pevnými literárními texty osvícenského charakteru³⁶.

Johann Joseph Brunian

Po Velikonocích 1763 přišel do Brna nový ředitel Johann Joseph Brunian, poté, co skončila platnost jeho smlouvy s pražským divadlem. Podle d'Elvertových záznamů zde měl dostat povolení provozovat „*dobře propracované tragédie ve verších a próze, rozličné veselohry dle nejlepšího vkusu, německou operu comique nejlepšíh hudebních autorů, malé, nicméně hodnotné balety o osmi postavách a pantomimy obsazené vysoce nadanými dětmi; současně však také mezi jednotlivými kusy má provádět rozličné italské kantáty se zapojením výzdoby a dekorací, a zvláště nového drahocného šatstva*“.³⁷ Na závěr výčtu takto široce koncipovaného repertoáru uvádí d'Elvert celkem 58 titulů, které Brunian městské radě předem anoncoval. Plán zahrnoval veršované tragédie (celkem 20), tragédie v próze (5), veršované veselohry (6) a veselohry v próze (9), komické opery (7), opery pravidelné veršované (8) a v próze (4). Z komických oper pak d'Elvert konkrétně jmenuje tyto: *Die Gouvernante*, *Der Eingebildete Bauer*, *Der Prahler ohne Geld*, *Der Wankenmüthige*, *Der Drakul*, *Die zwei Schwestern*, *Der neue Krumme Teufel*.

Dvě libreta z citovaných oper se také dochovala, v Brně vyšla tiskem roku 1763 u Emmanuela Swobody. Jedním z nich je *Die Gouvernante*, označené jako „*eine ganz neu Opera comique mit einem pantomimischen Ballet*“³⁸, jeho autorem je pravděpodobně Pierre Claude Nivelles de La Chaussée. Druhým je libreto k opeře *Der neue krumme Teufel*, opera comique o dvou dějstvích.³⁹ Vzniklo dle předlohy Alaina René Lesage, nejmenovaným autorem hudby by měl být Joseph Haydn. Obě libreta nesou zmínku „...*aufgeführt unter der Direktion des Hrn. J. J. Br*“ dokládající, že opery brněnské publikum skutečně shlédlo. V témže roce vyšla u Swobody ještě další dvě libreta komických oper. Tentýž označením odkazují na provedení pod vedením Johanna Josepha Bruniana, byl v d'Elvertově předkládaném soupisu nefigurují. Jedno z nich, uložené ve Wiener Bibliothek im Rathaus,⁴⁰ je k opeře pastorell-comique s názvem *Philander, oder Der flatterhafte Schäfer*, jejímž autorem je libretista Pietro Pariati. Druhým dochovaným titulem je komická opera *Die das Glück hat, führt den Bräutigam nach Hause*⁴¹.

Zda se Brunianovi zdařilo dostat slibů, a která představení v Brně odehrál, zůstává prozatím nezodpovězeno. Pravděpodobně však k uvedení všech předjímaných představení

36 SCHERL, op. cit., 2007, s. 554.

37 d'ELVERT, op. cit., 1852, s. 82–83.

38 Praha, Universitní knihovna 65 E 3870.

39 AmB Mitr. č. 517.

40 Sign. 15030 A.

41 Kneidl: Radení 406, citováno dle Dokoupilova *Soupisu brněnských tisků*, st. 261. Podle starého katalogu zámecké knihovny z Radenína, kde je libreto uloženo, je autorem jistý Boehm. Jednat by se mělo o impresária Johanna Böhma, jenž bude v kontextu brněnského divadla zmíněn dále.

nedostal příležitost. Jeho soubor čítající včetně baletní skupiny na třicet osob⁴² byl nejspíš příliš početný a tím pro Brno finančně neúnosný, stejně tak honosné dekorace a kostýmy. Brunian se velmi rychle dostal do dluhů a po necelém roce i přes oblibu publika účinkování v Brně ukončil. Jeho dramaturgie velmi širokého záběru od pravidelného dramatu po německou operu však znamenala jistý rozkvět divadla a měla se stát vzorem pro některé Brunianovy nástupce. Kupříkladu v žádosti divadelního podnikatele Simona Koberweina z roku 1766 se lze dočíst, že chce v Brně uvádět tragédie a komedie ve verších i próze, stejně tak mravné komedie a balety „auf Brunianische arth“.⁴³

Z pražské scény na brněnskou se přesunul i Brunianův nástupce Joseph Jacobelli. Samozvaný žák Philippa Nicolliniho měl na repertoár uvádět komedie, intermezza a balety.⁴⁴ K repertoáru však není žádný průkazný materiál, známa je pouze existence nedatované divadelní cedule, na níž je jako autor k veseloohře *Die bestrafte Undankbarkeit, und die übel ausgeschlagen Liebe eines alten Buchlers gegen eine tume, dennoch getreue Ehefrau, unverwundlichen Feind seines Klägers, und Richters, des Landes verwiesenen und durch Zauberey zum Glück und Unglück verwandelten Fürsten* nejspíše nesprávně uveden Molière. Cedule měla být zhotovena mezi lety 1764–1765, představení tedy mohlo být za Jacobelliho k vidění v Brně nebo v Prešpurku, kam se koncem roku 1765 přesunul.⁴⁵ Vystřídal jej opět Joseph Franz Moser s repertoárem veseloher v próze i verších a také pantomimou s devíti dětskými herci. Dokládá to jeden dochovaný v Brně tištěný text k veršované veseloohře *Der Bofhafte* K. T. Koppa z roku 1765; k premiéře byla autorem výslovně určena právě pro Moserovu společnost.⁴⁶

Od jara 1766 převzala městské divadlo společnost nová. Původně působila v Brně samostatně mimo městskou scénu už od roku 1762 a patřila Johannu Schulzovi, který nedlouho po zahájení produkce oslepl, a vedení převzala jeho žena Josepha. Když Schulz o dva roky později zemřel, postavil se do čela společnosti zneuznaný Joseph Kurz. Pronajal si divadlo, jeho hlavním působištěm byl však Baden, kde působil následující léto. Téhož léta se s vdovou Schulzovou oženil významný Kurzův herec Johann Matthias Menninger, který převzal vedení společnosti, s nímž se od podzimu opět zdržoval v Brně. Jejich repertoár byl převážně činoherní, doložený je třinácti dochovanými divadelními cedulemi s přesnými daty uvedení.⁴⁷ 11. ledna měla bádenská společnost na programu také pantomimu se zpěvy v českém jazyce *Der verliebte Nachtwächte*. Jedná se o titul spřízněný s intermezzem *Zamilovaný ponocny* uvedeným Gaetanem Molinarim roku 1763 v Praze. Cedule k brněnskému provedení nastiňuje i děj pantomimy a upozornění, že

42 MÜLLER, Johann Heinrich Friedrich. *Genaue Nachrichten von beyden k. k. Schaumühen in Wien und den vorzüglichsten Theatern der übrigen k. k. Erländern*. Vídeň 1772, s. 210.

Zcela unikátní Müllerův spis se zaměřuje především na provoz vídeňského divadla, podstatně se však ohlíží i k Brnu, Praze a Štýrskému Hradci. Jeden z výtisků je uložen ve Staatsbibliothek zu Berlin, dostupný je zde i jako digitalizovaný dokument.

43 MZA, fond B 1, Gubernium, sig. 47, kart. 73, žádosti komediantů, loutkářů a prodavačů loterií, fol. 231.

44 d'ELVERT, op. cit., 1852, s. 83.

45 SCHERL 2007, s. 273.

46 AmB Mitr. č. 521.

47 SCHERL, op. cit., 2007, s. 375–379.

české árie zpívají pěvci českému jazyku neznalí. Krom dokladu brněnského repertoáru má však cedule význam věcnější. Patří totiž k nejdůležitějším zprávám o počátcích divadla provozovaného profesionálními herci v českém jazyce.⁴⁸

S komedií, tragédií, dětskými balety i operetou pokračovala s dvanáctičlennou společností od letní sezóny 1768 Gertrudis Bodenburg⁴⁹. O jejím nástupci Simonu Friedrichovi Koberweinovi slyšela brněnská městská rada už v roce 1756, kdy se pro něj pokoušel neúspěšně získat povolení jeho divadlu oddaný tchán Joseph Felix Kurz. Svoji společnost Koberweinovi přenechal a ten se s ní přesunul do Petrohradu.⁵⁰ V roce 1768 se vrátil zpět do Brna, kde se jeho trupa spojila se společností Karla Josepha Helmana.⁵¹

Helman a Koberwein nechali divadlo technicky vybavit a opatřit novou výmalbou a dekoracemi z dílny Kajetana Schaumbergera, pozdějšího principála. Výlohy na rekonstrukci činily 1500 zlatých a byly hrazeny z prostředků města. Za to se mělo divadlo revanšovat platbou 5 zlatých namísto dosavadních 2 z každého ze 150 uvedených představení, jež byla pořádána vyjma adventu, postního období a letních měsíců. Jen na gážích za účinkující zaplatili 196 zl. týdně, k tomu byli povinováni platit za pronájem Reduty standardní nájemné ve výši 2000–2200 zl., nahodile také divadelní podnikatelé přispívali 1300 zl. na provoz brněnské káznice.⁵²

Z repertoáru nově spolupracujících impresáriů Helmana a Koberweina měly úplně vymizet balety. Impresářiové seznávali totiž brněnské publikum natolik znalým, že se jemu vkusu nemohli představit s jen průměrnými nebo dokonce špatnými tanečnicemi, které by si mohli dovolit najmout. Tento zásah měli nahradit tragédií a veselohrou ve verších i v próze, německým singspielem a operetou ve velmi dobrém provedení, z něhož měli být vnímaví Brňané dostatečně potěšeni.⁵³

Střet baroka a osvícenství

Přelomem roku 1770 zaznamenalo Brno velký rozmach v rovině hospodářské i kulturní. Prosperující město bohatlo na průmyslu textilních manufaktur, které přicházeli zdokonalovat odborníci z Francie a severu Německa. Nevyhnutelně sem vnášeli samozřejmě také odlišné náboženské hodnoty i kulturní rozhled, což ovlivňovalo sociálně-kulturní klima zdejší společnosti. Zásadně se zapříčinila i osvícensky smýšlející moravská aristokracie, která udržovala pevné vztahy s vídeňským dvorem. Na krátký čas se také Brno stalo sídlem přestěhované univerzity z Olomouce, s rozkvětem průmyslu i vzdělanosti se tak začala vzrůstat i střední vrstva obyvatelstva, nazývaná *honoratiores*, která nabývala na svém

48 SEHNAL, Jiří. „Hudba k české pantomimě Zamilovaný ponocný“. In *Brno v minulosti a dnes II*, Brno 1960, s. 58–81.; SCHERL, op. cit., 2007, s. 378.

49 d'ELVERT, op. cit., 1852, s. 83–84.

50 STEINER, op. cit., 1964, s. 24–25.

51 RILLE, op. cit., 1885, s. 20.

52 d'ELVERT, op. cit., 1852, s. 84.

53 Ibid.

postavení.⁵⁴ V kontextu rozšiřování kulturních horizontů muselo se pochopitelně měnit i městské divadlo. To mělo pod vlivem osvícenství uplatňovat nové myšlenky v opozici s estetikou dozrívajícího baroka. Na pomezí starých norem a moderního proudu stáli v čele městské scény impresářiové Kajetan Augustin Schaumberg a Johann Heinrich Böhm. Schaumberg si získal důvěru městské rady už v předešlých letech, kdy ještě jako malíř obstaral dekorace a výmalbu interiéru. Povolení k pronájmu divadla získal počátkem roku 1770, jeho působení zde však nemělo dlouhého trvání. Dramaturgii zakládal na uvádění výpravných oper-pantomim, v jejich výpravě nešetřil na složité jevištní mašinerii ani na značném počtu herců.⁵⁵ 1. dubna 1770 byla jako první uvedena pantomima *Der Pantoffel der Venus*.⁵⁶ Tento typ dětské pantomimy s balety se sice od doby své největší slávy ve čtyřicátých letech ještě pevně držel na repertoáru například Divadla v Kotcích, pro osvícensky smýšlející moravskou aristokracii byl však tento zábavový žánr již pokleslý a nepřijatelný.⁵⁷ Téhož jara, 19. dubna, byla v brněnských novinách *Wochentlicher Intelligenz-Zettel*⁵⁸ uveřejněna jedna ze statí týkající se vídeňských divadelních poměrů. Čerstvě jmenovaný divadelní cenzor Joseph von Sonnenfels zde publikoval své ostré protesty vůči komedii a požadavky na zásadní reformu divadla. Podle Sonnenfelse mělo být divadlo otevřeno nejširší veřejnosti, mělo ji vzdělávat, vychovávat a tříbit jí tzv. dobrý vkus. A protože divadlem není vychováván divák, nýbrž – a to především – osvícensky uvědomělý občan, což je v zájmu státu, mělo by se tak také dít za státní peníze.⁵⁹ Byť se tento Sonnenfelsův návrh brněnského divadla bezprostředně netýkal, jeho otištění v místních novinách však poukazuje na vliv vídeňského vkusu na brněnskou šlechtu a snad i na samotné herce, kteří se v Brně chopili iniciativy. Schaumberg se totiž již potýkal s finančními nesnázemi a klesající návštěvnost se mu nepodařilo povznést ani nově zařazenými burleskami, pro které najal dalších deset herců. Nejpozději v srpnu se skupině Schaumbergových herců podařilo prosadit do repertoáru německý a z francouzštiny přeložený singspiel, který je znám díky spisu *Genauue Nachrichten* Johanna Heinricha Friedricha Müllera⁶⁰. Z produkcí s hudební složkou Müller uvádí tyto:

54 KROUPA, Jiří. *Alchymie štěstí*. Brno, 2006, s. 16–18.

55 RILLE, op. cit., 1885, s. 21.

56 MÜLLER, op. cit., 1772, s. 211.

57 HAVLÍČKOVÁ, Margita. Baroko kontra osvícenství: střetnutí dvou epoch v Městském divadle na Zelném trhu. In ŠORMOVÁ, Eva – KUKLOVÁ, Michaela (ed.). *Miscellanea theatralia. Sborník Adolfo Scherlovi k osmdesátinám*. Praha: Divadelní ústav, 2005.

58 *Wochentlicher Intelligenz-Zettel*, 16. Číslo, ročník 1770.

59 Kompletní *Dopisy o vídeňském divadle* vyšly ve Vídni v roce 178. Digitalizované jsou dostupné prostřednictvím archivu www.habsburger.net/de. SONNENFELS, Joseph von: *Briefe über die wienerische Schaubühne*, Wien, 1768.

60 MÜLLER 1772, s. 212–213.

13. 9. 1770	<i>Der Prahler ohne Geld</i>	singspiel, libreto: Franz Anton Ruth
23. 9. 1770	<i>Die liebe im Karlsbaad</i>	singspiel
29. 9. 1770	<i>Zwei Schwestern von ungleicher Regung</i>	singspiel
2. 10. 1770	<i>Bastien und Bastienne</i>	singspiel W. A. Mozarta
24. 11. 1770	<i>Die Gouvernante</i>	singspiel, libreto Pierre Claude Nivelles de La Chaussée
6. 1. 1771	<i>Romanleserin</i>	singspiel
4. 1. 1771	<i>Daphné</i>	singspiel

Tab. 1 Singspiely uvedené mezi lety 1770–1771 dle Johanna Heinricha Friedricha Müllera.

Tento iniciativa Schaumbergovy konkurence nejen že přitáhla pozornost publika, získala si také podporu nově jmenovaného zemského hejtmána, hraběte Arnošta Kaunitze-Rietberga. Na jeho novou funkci pohotově zareagoval Schaumberger votivní kompozicí a hejtmánovu přízeň se snažil získat jednoaktovým singspielem s baletem *Cumana, oder Das Urtheil der Billigkeit*⁶¹. U libreta však chybí vřechení. V Dokoupilově *Soupisu starých tisků* je řazeno pod tisky roku 1777 s poznámkou „Podle impresy i uvedených osob pravděpodobně z počátku roku 1777“⁶², tedy až z doby funkčního období ředitele Johanna Heinricha Böhma. Toto tvrzení později převzala i Milada Wurmová⁶³. Oba nejspíš vycházeli z faktu, že Böhme v libretu figuruje jako autor hudby: „Die Musik ist von Herrn Johann Böhm.“; v hlavních rolích jsou také obsazeny Marianna Böhmová, manželka J. H. Böhma a Franziska Waitzhoferová, manželka R. Waitzhofera, tehdejšího herce a pozdějšího divadelního ředitele. O několik stran dále se však nachází ona honosná dedikace hraběti Kaunitz-Rietbergovi s důsledně citovanými tituly, pod níž je podepsán právě Schaumberg. Pozdější uvedení vyvrací také Margita Havlíčková;⁶⁴ tvrzení podkládá také dobová zkušenost, že to byli impresáři, kteří se podepisovali pod oslavná věnování vrchnosti, zvláště pak pokud si snažili získat její přízeň. Také Müllerův dobový spis *Genauere Nachrichten* deklaruje *Cumannu* za Schaumbergovu snahu upozornit na sebe velkolepou inscenací,⁶⁵ inscenaci tedy muselo Brno shlédnout právě na počátku sedmdesátých let. Schaumberg se však neprojevil jako dostatečně prozíravým, neboť nového hejtmána, ovlivněného vkusem osvícenství, nemohl již pravděpodobně holdovací singspiel barokního rázu zaujmout. Dal poté ostatně přednost opoziční skupině herců, v jejímž čele stáli Johann Heinrich Böhme a Roman Waitzhofer.

61 AmB Mitr. č. 889.

62 DOKOUPIL, op. cit., 1978, s. 305.

63 WURMOVÁ, Milada. *Repertoár brněnského divadla v letech 1777–1848*. Brno, 1996, s. 9.

64 HAVLÍČKOVÁ, op. cit., 2005, s. 221–228.

65 MÜLLER, op. cit., 1771, s. 214–215.

Zavedení abonmá a změna statutu městského divadla

Po skončení masopustní sezóny 1771 se zemský hejtman plně vložil do ekonomických záležitostí divadla. Ještě před Velikonocemi bylo jeho příkazem zavedeno roční předplatné⁶⁶, které mělo pravidelným a jistým příspěvkem abonentů zajistit divadlu ekonomickou stabilitu. Rozhodnutí mělo ovšem vliv na celý provoz divadla od změny ředitele až po dramaturgický koncept ve smyslu osvícenské estetiky. Moravská aristokracie formovaná vídeňským vkusem by totiž jen stěží investovala do zábavy, která by byla kulturní ikonou monarchie považována za pokleslou. Změna profilace divadla přišla s jeho novým ředitelem. Post byl nabídnut Johannu Heinrichu Böhmovi, který v té době uvažoval o odchodu z Brna. Zemský hejtman jej ředitelem jmenoval v červnu 1771 se smlouvou na období tří let.⁶⁷ Období Böhmovy působení znamená pro brněnskou scénu éru transformace z barokní stagiony ve stálou divadelní instituci, která stavěla na principech osvícenské dramaturgie, změnila pohled na funkci divadla z pouhé zábavy měšťanstva a stala se nástrojem mravního zušlechťování společnosti.

Jako herec debutoval Böhm v Brně rolí Romea po boku své manželky v roli Julie v Shakespearově tragédii hrané Schaumbergovou společností v úpravě Christiana Felixe Weißeho. Do té doby byl angažován u Johanna Josepha Bruniana v Praze, pro jehož soubor zkomponoval hudbu k singspielu *Das Muster der Liebe, oder Die Verwandlungen* (premiéra 1769/70)⁶⁸. V článkách Heinricha Friedricha Hopfa publikovaných v listech *Prosaische und Poetische Beyträge* roku 1777 se Böhm těšil všeobecné oblibě jako herec i jako principál. Pořizoval mnoho nových dekorací, uváděl slavné balety Antona Röslera a nešetřil v nich na dekorech a kostýmech – učinil zkrátka vše pro největší zážitek publika a jeho budoucí nástupce se mu bude moci vyrovnat jen stěží.⁶⁹ Snad proto mu byla v roce 1774 smlouva prodloužena o další tři roky a k tomu získal Böhm povolení k pořádání bálů v městské Taverně po vzoru Vídně, Štýrského Hradce i Prahy. Oblíbenou společenskou zábavou si tak zajistil navýšení příjmů v době masopustu.⁷⁰

Zvyšující se úroveň repertoáru si žádala také kvalitně připravené herce i pěvce. V letech 1770–1772 čítalo divadlo na osmadvacet herců, patnáct hereček, patnáct tanečníků a šest tanečnic. Mezi nimi byl angažován například Roman Weitzhofer (Böhmův pozdější nástupce), herci Johann Franz Jonassohn⁷¹, Johann Unger, baletní mistr Joseph Voltolini

66 MÜLLER, op. cit., 1773, s. 217–218.

67 MÜLLER, op. cit., 1773, s. 218.

68 SCHERL, op. cit., 2007, s. 64.

69 *Prosaische und poetische Beyträge zum Nutzen und Vergnügen*. Eine Wochenschrift. Brünn, 1777, s. 250. Uloženy jsou v oddělení rukopisů a starých tisků MZK pod signaturou ST1-0016.432.

70 TROJAN, op. cit., 2005, s. 43.

71 Johann Franz Jonassohn, původem z Vídně, byl všestranným zpěvákem a hercem. Debutoval v pražském Divadle v Kotcích u J. J. Bruniana v roce 1769. V roce 1771 odešel s manželkou Annou, roz. Ramaszovou, která zde byla figurantkou baletu. V Brně se poprvé představil 2. dubna 1771 hlavní rolí v činohře *Dürimil, oder die Einquartierung der Franzosen*. V roce 1776 se manželé vrátili do Brunianova pražského souboru, kde Jonassohn působil jako herec a baletní mistr. S Brunianem také absolvoval cesty do Drážďan a Braunschweigu, po jejichž neúspěchu byl angažován v Münstreru. K Brunianovi se později i s manželkou a dvěma dcerami ještě několikrát vrátili (1783–89, 1792/93, 1797/98). SCHERL, op. cit., 2007, s. 282.

s rodinou a tanečnicí Peter Vogt s manželkou. Přibývali postupně další zpěváci, naopak divadlo opouštěli herci orientovaní na burlesku.⁷²

Díky Müllerově soupisu se dochovaly poměrně podrobné informace o cenách vstupenek. Za roční abonmá ve dvojité lóži pro čtyři osoby do prvního pořadí zaplatil předplatitel cenu 240 zlatých. Za skromnější lóži činilo roční předplatné 180 zl. pro dvě osoby. Do stejných pořadí bylo možné zakoupit vstupenku i na jednotlivá představení ve výši 51 krejcarů (1 zlatý = 60 krejcarů), což je suma, za kterou se daly pořídit slušné střevíce. Za lóži ve druhém pořadí se na jedno představení platilo vstupné 2 zl., jednotlivé vstupné do druhého pořadí činilo 34 krejcarů. Ve stejné cenové relaci byl lístek i do prvního pateru, do druhého byl jednotlivý vstup 17 krejcarů. Do posledních míst se platilo sedmi krejcarů, což byla výše průměrného týdenního platu tovaryše v polovině 18. století.⁷³

Aby si divadlo předplatitele udrželo, byla pro něj první abonentní sezóna rozhodující. Böhm svůj repertoár orientoval především na francouzskou operu comique a na německý singspiel, v rozvíjení ideje národního divadla zvláště významný. Zasadil se o uvádění nově reformovaného baletu, své místo si držela i klasicistní činohra.⁷⁴

Na operním repertoáru se objevovala díla autorů zvučných jmen jako André Ernest Grétry nebo Pierre-Alexandre Monsigny. Jak vidno z Müllerova soupisu, uváděl Böhm z počátku svého direktoria do roku 1772 především německé singspiely:⁷⁵

4. června 1771	<i>Diable en quatre</i>	singspiel, libreto: Michel-Jean Sedaine a Pierre Baurans
14. června 1771	<i>Die Spazierfahrt nach Obrowitz</i>	komický singspiel
11. srpna 1771	<i>Matz und Anne</i>	singspiel, libreto: Antonín Laube
15. srpna 1771	<i>Der weibliche Spaniere</i>	singspiel
31. listopadu 1771	<i>Verwandlungen und Maschinen</i>	<i>ein Singspiel von Herr Böhm der hohen Noblesse zum neuen Jahr gewidmet</i>
8. února 1772	<i>Der Deserteur</i>	singspiel
17. února 1771	<i>Serva Padrona,</i>	<i>eine Opera buffa, von einigen durchtreisenden wäschen Schauspielern</i>
3. března 1772	<i>Armide</i>	singspiel
23. dubna 1772	<i>Der Faßbinder</i>	singspiel
14. června 1772	<i>Die Liebe auf dem Lande</i>	singspiel, libreto: Johann Adam Hiller
12. července 1772	<i>Die unversehene Wette und das Milchmädchen</i>	singspiel
2. srpna 1772	<i>Der Saueberer</i>	singspiel
2. listopadu 1772	<i>Das redende Bild</i>	singspiel

Tab. 2 Soupis německých singspielů mezi lety 1771–1772.

72 MÜLLER, op. cit., 1772, s. 229–238.

73 Ibid., s. 238. Na straně 182 uvádí Müller též ceny vstupenek pražského Divadla v Kotcích. Pro srovnání: pražské divadlo roční předplatné nevedlo, do lóže v prvním pořadí byla pro 4 osoby cena 1 dukát (tedy 190 krejcarů), do druhého pořadí 3 zlaté. Jednotlivé vstupné na galerii přitom stálo 1 zlatý a 8 krejcarů, do prvního patra 1 zlatý, do druhého patra 24 krejcarů. Na místa do posledních řad se pak platilo desíti krejcarů.

74 William Shakespeare: *Mackbeth*, *Hamlet*; Gotthold Ephraim Lessing: *Emilia Galloti*, *Mina von Barnhelm*; Paul Weidmann: *Der Bettelstudent, oder Das Donnerwetter* a další. HAVLÍČKOVÁ, op. cit., 2005, s. 8.

75 MÜLLER, op. cit., 1772, s. 218–227.

Publikum se dočkalo také hostujícího představení znojemského divadla Andree Fiedlera. 28. září 1772 zde uvedl pantomimu o zamilovaném ponocném *Die böhmische Antzizka*⁷⁶ s áriemi v češtině. Böhmvův soubor si pak získal pozornost i vídeňského publika, když během letní sezóny 1776 hostoval v divadle U Korutanské brány. O úspěch se zasloužil především baletní mistr Anton Rösler, žák Jeana Georga Noverra, který stál za evropskou divadelní reformou. Právě Röslerovo uplatnění Noverrova pojetí *Ballet en action* postupně etablovalo brněnské městské divadlo ve scénu evropského významu.⁷⁷

Zatímco o produkci z let 1772–1776 nemáme žádné doklady, podrobnějších zpráv se dostává z roku 1777, kdy v Brně vycházel již zmíněný týdeník *Prosaische und poetische Beyträge zum Nutzen und Vergnügen*. Jeho vydavatel a jediný redaktor Heinrich Friedrich Hopf vedl polemiky o repertoáru divadla, o hereckých kvalitách i diváckém vkusu. Nejedným příspěvkem zahrnoval chválou Böhma, velebil jeho ředitelské schopnosti i uměleckou činnost – chválil impresária i jeho ženu, která údajně nedostižně vynikala v rolích subret a jiných komických postav. Uvádí zde také odehraná představení, která zařadila do přehledu už Milada Wurmová. Hned čtyři opery André Ernesta Modeste Grétryho byly uvedeny během roku 1777. Byla to *Die beiden Geizigen* (z francouzského originálu *Les deux avarés*), *Der Hausefreund* (z francouzského originálu *L'ami de la maison*), *Das Rosemädchen* a *Zemire und Azor*, romantická baletní opera o čtyřech jednáních, která měla být v Brně provedena jako vůbec poprvé v českých zemích.⁷⁸

V němčině zazněly ještě další dvě původně francouzské opery Pierra Alexandera Monsignyho, a to komická opera *Le déserteur* a jednoaktová opera *Man sieht nicht alles voraus*⁷⁹. Podruhé zde zazněl i singspiel *Antoin und Antoniette* na hudbu François-Josepha Gosseca.⁸⁰ Není zarážející, že po tak zásadním rozvoji brněnské scény přišla Böhmovi k roku 1778 nabídka postu ředitele vídeňského Burgtheateru i s angažmá pro celou jeho rodinu.⁸¹ Po jeho odchodu zůstalo brněnské divadlo na krátký čas bez vedení. Ač neznámo bližších zpráv, direktoria se měl později ujmout tenorista a houslista divadelního orchestru Ludwig Schmidt. Všeobecně byl chválen jako neobyčejně nadaný hudebník i herec, který dokáže výjimečně obratně ztvárnit jakoukoliv roli, snad krom vážných – ty totiž patřily výhradně Waitzhoferovi.⁸²

76 SCHERL, op. cit., 2013, s. 57.

77 Noverrovým baletům v Brně se podrobně věnoval Vladimír Maňas ve studii *K provedení baletů J. G. Noverra v Brně na konci 18. století*, vydané v *Opus musicum* v roce 2004 (roč. 36, č. 5, s. 9–14).

78 Provedení citována dle *Prosaische und poetische Beyträge*, s. 251–254.

79 Ibid, s. 252.

80 WURMOVÁ, op. cit., 1996, s. 9.

81 SCHERL, op. cit., 2007, s. 62–65.

82 *Prosaische und poetische Beyträge zum Nutzen und Vergnügen*. Eine Wochenschrift. Brünn, 1777, s. 251–252.

Roman Waitzhofer

V době, kdy většina souboru hostovala ve Vídni, zastupoval Böhma jeho přední herec Roman Waitzhofer,⁸³ který pak v roce 1778 vedení divadla plně převzal. Finanční situace po Böhmově odchodu nebyla právě příhodná, do neutěšeného fondu však ochotně přispělo několik šlechticů. Byl to policejní předseda Johann Freiherrn von Tauber, vrchní správce pošty Carl von Köffler a hrabě Ferdinand von Troyer.⁸⁴ Po první tři léta Waitzhoferova direktoria tak fungovalo divadlo pod hlavičkou podniku tří šlechtických nájemců, od Velikonoc 1781 se už Waitzhofer stal samostatným divadelní podnikatelem. Zbaven dluhů mohl opět vybavovat hudební produkce i hry s pevným literárním textem bohatou výpravou a dekorací. Situace dovolovala velmi slušné gáže hercům a orchestru i účinkování významných hostujících pěvců. Rozmohla se také divadelní publicistika díky nově vycházejícím novinám *Wochentlicher Intelligenz-Zettel* (1776/77)⁸⁵, jejichž články lze datovat počátek brněnské divadelní kritiky. K Waitzhoferovi byla nejprve kritika velmi pochvalná, postupně mu však začala vytýkat přílišnou deklamaci a netvárnost hlasu. Kritice neušla ani jeho žena, jejíž klesající úroveň výkonů a manýra publikum pobuřovala. Navíc se prý dopustila několika skandálů, když si jako principálka žena nárokovala hlavní role. Což byl ostatně jeden z důvodů zapříčinivší Waitzhoferův předčasný odchod z funkce.⁸⁶ Za výpověď smlouvy dohodou dva roky před koncem platnosti si měl Waitzhofer přijít na odstupné 4000 zlatých.

Nehledě osobních konotací, divadlo držel podle d'Elverta na nejvyšší úrovni. Za Waitzhoferovy doby měla patřit brněnská městská scéna mezi nejlepší a nejstálější scény v tehdejších rakouských zemích.⁸⁷ Páteří Waitzhoferovy dramaturgie byly vedle stále kvalitních baletních inscenací také hudební produkce; uváděny byly původní vážné opery v němčině, francouzské opery s mluvenými dialogy i italská opera buffa. Ta však byla ve svém původním znění už na ústupu a stále intenzivněji se uplatňoval jejich německý překlad.

Jedna z prvních Waitzhoferových premiér byla Gluckova opera *Orpheus und Euridice*, 12. prosince 1779 snad vůbec poprvé uvedena v německé verzi. Libreto prezentované výmluvným podtitulem „*ein musikalisches-teatralisches Schauspiel*“, vyšlo tiskem v Brně u Svobodných dědiců a dochovalo se ve sbírce Mitrovských.⁸⁸ Roli Euridice zastala jedna z předních zpěvaček souboru Maria Anna Hanke, manželka zde také angažovaného skladatele Carla Hankeho. Manželé dříve působili v zámecké kapely hraběte Alberta z Hodic ve Slezských Rudolticích.

83 První herecké zkušenosti získal v národním divadle Hamburku, kde pod dramaturgem Gottholdem Ephraim Lessingem účinkoval od sedmnácti let. Později byl členem skupiny Josepha Kurze ve Frankfurtu nad Mohanem a v Mohuči, poté u Bruniana v Praze, kde s manželkou Franziskou zastávali menší role. Na podzim 1770 odešli spolu s manželi Böhmovými do Brna s Schaumbergoví. Zde ztvárňoval především tragické a vážné role. TROJAN, op. cit., 2007. Roman Waitzhofer. JAKUBCOVÁ, Alena a kolektiv. *Starší divadlo v českých zemích do konce 18. století. Osobnosti a díla*. Praha: Divadelní ústav – Academia, 2007, s. 654–657.

84 RILLE, op. cit., 1885, s. 35.

85 Od roku 1788 vycházely pod názvem *Brünner Zeitung*. Podrobně se brněnským periodikům věnuje Zdeněk Šimeček v publikaci *Počátky novinového zpravodajství: Do devadesátých let 18. století*. Brno, 2011.

86 TROJAN, op. cit., 2007, s. 255.

87 d'ELVERT, op. cit., 1852, s. 89.

88 AmB Mitr. č. 4056.

Po jejím rozpuštění okolo roku 1778 podnikali koncertní turné po Evropě, několikrát koncertovali i v Brně s takovým úspěchem, že bylo Hankemu v roce 1778 nabídnuto místo kapelníka divadelního orchestru, pro který pak také, jak ještě bude zmíněno, komponoval.⁸⁹

Neméně úspěšnou premiérou byl také jednoaktový melodram Jiřího Antonína Bendy *Ariadne auf Naxos*. Libreto Johanna Christiana Brandese vyšlo v roce 1779 s poznámkou „*Einem hochgenegten verehrungswürdigen Publikum der Stadt Brünn zum neuen Jahr gewidmet*“.⁹⁰ Datum provedení sice dohledatelné není, lze však dle dedikace předpokládat, že operu mělo ono ctěné brněnské publikum shlédnout na přelomu let 1779 a 1780. Z Bendových děl pak byl proveden i singspiel *Romeo und Julie*. Titul v Dokoupilově soupisu sice chybí, výtisk je však datován rokem 1781 v Brně a je uložen ve vídeňské Stadt-Bibliothek.⁹¹ Autorem textu je Friedrich Wilhelm Gotter, skladatel Jiří Antonín Benda je zde jmenován jako „*Kapellmeister in Gotha*“. V témže roce byl uveden jeden z italských komických singspielů v německém překladu *Die verfolgte Unbekannte*; operu na původní italský text Giuseppa Petroselliniho zkomponoval Pasquale Anfossi. V roce 1782 pak měl premiéru dvouaktový singspiel Giovanniho Paisiella *Die einge bildeten Philosophen*. Árie z tohoto singspielu snad oblibou publika vyšly ještě v témže roce v Brně tiskem a jsou součástí sbírky Mitrovských.⁹² Ve zmiňovaných libretech byl uváděn také překladatel: „*Herr Stephanie dem Jüngern*“. Na překladech italských libret se podílel i brněnský profesor Ludwig Eduard Zehnmark. Jeho vlastní autorské texty nacházely na brněnské scéně uplatnění i díky zhudebnění místních kapelníků a hráčů jako byli Wenzl Müller, Johann Baptist Lasser a Carl Hanke.⁹³

Uvedené opery na Zehnmarkovy texty:

1779	<i>Wunsch der Mädchen</i> ⁹⁴	Carl Hanke
1781	<i>Was erhält die Männer treu?</i> ⁹⁵ opera o čtyřech dějstvích	Joseph Martin Ruprecht
1782	<i>Die Reisenden in Salamanka</i> ⁹⁶	Wenzel Müller
1783	<i>Das verfehltte Rendezvous oder: Die weiblichen Janger</i> ⁹⁷	Wenzel Müller
1784	<i>Doktor Faust</i>	Wenzel Müller
1784	<i>Die stolze Operistin</i> ⁹⁸	Wenzel Müller
1784	<i>Das Fischermädchen</i> ⁹⁹ (Zehnmarkův překlad původního textu)	Niccollo Piccini

Tab. 3 Opery na libreta Ludwiga Eduarda Zehnmarka uvedené mezi lety 1781–1784.

89 TROJAN, Jan. Hudební Brno za doby Mozartovy. *Opus musicum*, 1991, č. 21.

90 AmB Mitr. č. 556.

91 Wiener Stadt-Bibliothek, sg. 45693 A.

92 AmB Mitr. č. 418.

93 TROJAN, Jan. Hudební Brno za doby Mozartovy. *Opus musicum*, 1991, č. XXI, s. 2–12.

94 TROJAN, op. cit., 2007. Roman Waitzhofer. JAKUBCOVÁ, Alena a kolektiv, op. cit., 2007, s. 255.

95 WURMOVÁ, op. cit., 1996, s. 10, dle Brünner Zeitung 1. 2. 1781.

96 TROJAN, op. cit., 2007. Uvedení však ve svých soupisech neuvádí ani Dokoupil ani Wurmová.

97 WURMOVÁ, op. cit., 1996, s. 11 dle Riemann. *Opern-handbuch*.

98 Obě provedení cituje Milada Wurmová v soupise repertoáru na s. 11 podle Riemannova slovníku.

99 PETRBOK, Václav a Alena JAKUBCOVÁ. Ludwig Eduard Zehnmark. In JAKUBCOVÁ, Alena a kolektiv, op. cit., 2007, s. 674.

Premiéra vážné opery *Günther von Schwarzburg* Ignaze Holzbauera,¹⁰⁰ někdejšího kapelníka ve službách hraběte Rottala v Holešově, se stala významnou událostí roku 1783. Soubor ji provedl v patřičně hojném obsazení herců i sborů a ve velkolepé výpravě s bitevními scénami o osmdesáti účinkujících.¹⁰¹

Kapelníci divadelního orchestru a počátky hudební akademie

Waitzhofer rozšířil i počet členů orchestru, z původních sedmnácti to bylo v sezóně 1782/83 až dvaadvacet hráčů. V čele orchestru se v té době vystřídalo také několik kapelníků, kteří působili zároveň jako hráči i komponisté.¹⁰²

Z roku 1779 pochází text kantáty k počtě císařovny Marie Terezie, dochovaný ve sbírce Mitrovských.¹⁰³ Autorem textu je podle titulní strany exjezuita Salvatore Ignazio Pintus, hudbu k recitativům, sborům a duetům zkomponoval právě Carl Hanke. Údaj o provedení této kantáty je také jednou z prvních zpráv o počátcích brněnského koncertního života.¹⁰⁴ Ze spletné sítě hudebních osobností této doby se vynořují kontakty a souvislosti mezi libretistou i skladatelem – oba působili ve Slezských Rudolticích, stejně tak mnozí hudebníci, kteří se po rozpuštění kapely Albrechta z Hodic rozptýlili po Evropě. V brněnském divadle se Pintus potkal s Carlem Dittersem z Dittersdorfu,¹⁰⁵ jemuž náleží hudební autorství dalšího brněnského libreta: Kantáta k počtě Josefa II. Libreto z roku 1780¹⁰⁶ nese označení „*Composta dal Rev. Sigr. Abbate Salvatore Ignatio Pintus Accademico di belle Lettere fra gl' Intronati di Siena, La Musica e del Illmo. Sigr. Carlo de Dittersdorf.*“ Ditters sám pak v divadle nějakou dobu působil a uvedl zde několika premiér, jeho působení v brněnském divadle je však doloženo až za direktoria Karla Ludwiga Wotheho.

Od roku 1782 řídil divadelní orchestr Johann Baptist Lasser. V Brně začínal jako tenorista a jako kapelník pak pokračoval i v nové tradici pořádání hudebních akademií. Jeho singspiel *Die kluge Witwe* měl v divadle premiéru roku 1782, o rok později došlo na uvedení jeho melodramu *Zelmor und Ermide*.¹⁰⁷ Během postní doby pak pořádal ve vlastní režii koncertní cykly s hostujícími umělci, sám vynikal jako houslista a kontrabasista.

100 WURMOVÁ 1996, s. 12, dle *Brünner Zeitung*, 11. 1. 1783.

101 TROJAN, op. cit., 1991, s. 8.

102 d'ELVERT, op. cit., 1852, s. 40.

103 AmB Mitr. č. 906.

104 TROJAN, op. cit., 1991.

105 MAŇAS, Vladimír. Salvatore Ignazio Pintus. Nástin osudů a díla duchovního a literáta jako doklad interaktivních kulturních kontaktů rakouského Slezska a Brna na přelomu 70. a 80. let 18. století. In Vladimír Maňas – Pavel Žůrek. *Cantantibus organis. Hudební kultura raného novověku ve středoevropských souvislostech. Ad honorem Jiří Šehnal*. Brno, 2016, s. 135–148.

Autor zde uvádí širší souvislosti spolupráce skladatele a libretisty; zmiňuje několik Pintových libret k operám, oratoriu a menším dílkům, jež byla uvedena na Jánském Vrchu. V souvislosti s brněnskou kantátou je pak spojena jejich poslední známá spolupráce.

106 AmB Mitr. č. 884.

107 JAKUBCOVÁ, op. cit., 2007, s. 340.

Ve snaze udržet tak vynikajícího hudebníka v Brně, podpořila jeho nezávislé koncertní aktivity v sezóně 1884/85 dokonce šlechta formou abonmá. Novému divadelnímu řediteli Johannu Baptistu Bergobzoomovi však musel za koncertování v Taverně platit vysoké nájemné a z Brna tak přeci odešel.¹⁰⁸ Od roku 1783 působil jako druhý kapelník Wenzel Müller, který v Brně zůstal i za doby ředitelování Bergobzooma a nahradil Lassera až do roku 1786.

Pohlédneme-li na čtvrt století divadla mezi jeho obnovenou činností po pruském obléhání města a stálou scénou Královského městského divadla, které se budovalo později v průběhu osmdesátých let za nelehkých okolností po požárech divadelní budovy, můžeme jej vidět jako dramaturgicky i provozně zvláště neukotvenou sezónní scénu bez jasného směru. Přestože se nedochovalo mnoho přímých zpráv o jejím provozu, je už z prvních statí o dějinách brněnského divadla zjevné, že mělo divadlo zcela zásadní vliv na společensko kulturní vývoj města, které udržovalo kontakty s Vídní i dalšími evropskými městy. Už jen pro svou strategickou polohu totiž přitahovalo kočovné společnosti na cestách z Itálie přes Vídeň směrem k Vratislavi, které tak přenášeným repertoárem, jak dokládají putující libreta, udržovaly jakousi evropskou kulturní integritu. Už nyní, v doznívající éře barokního divadla, se stávalo nástrojem morálního a společenského zušlechťování, tak jako to v proudech osvícenství plně uvidíme ještě v průběhu následujících let.

Bibliography

Sources

AmB Fond A 1/3 – sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. Č. 224

Fond O – německé divadlo, inv. Č. 7–66 (1770–1916)

Fond U 3 – sbírka vyhlášek a plakátů (1700–2004)

Sbírka knihovny hraběte Mitrovského

MZA Fond G 13 – Cedula divadelní

MZK Wochentlicher Intelligenz-Zettel aus dem Frag-Amt der Kayserlich-Königlichen privilegirten Lehen-Bank zu unser lieben Frauen in Brünn, 1755–1777

MZK Prosaische und Poetische Beyträge zum Nutzen und Vergnügen: Eine Wochenschrift Bd. 1–2, Brno 1777

MZK Brünnner Zeitung, Brno 1779–1848

Wienbibliothek im Rathaus:

Sign. 15030

Sign 16693

Sign. 10087 1A

108 Ibid., s. 341.

Literature

- d'ELVERT, Christian. *Geschichte der Musik in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien*, Brno, 1873, s. 184–215.
- d'ELVERT, Christian. *Geschichte des Theaters in Mähren und Oester. Schlesien*. Brünn, 1852.
- DOKOUPIL, Vladislav. *Soupis brněnských tisků do roku 1800*. Brno: Státní vědecká knihovna, 1978.
- DUFKOVÁ, Eugenie. *Reduta: divadlo na Horním náměstí*. Brno: BM Typo, 2005.
- HAVLÍČKOVÁ, Margita, Sylva PRACNÁ a Jiří ŠTEFANIDES. *Německojazyčné divadlo na Moravě a Slezsku*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014.
- HAVLÍČKOVÁ, Margita. Divadlo Angela Mingottiho ve stavovské jízdárně v Brně [online]. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, Řada teatrologická*, 2004, Q 7, s. 41–48 [cit. 5. 3. 2018]. Dostupné z: <http://hdl.handle.net/11222.digilib/114580>.
- HAVLÍČKOVÁ, Margita. Johann Baptist Bergobzoom a jeho program národního divadla v Brně [online]. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, Řada teatrologická a filmologická*, 2001, Q 4, s. 21–30 [cit. 5. 3. 2018]. Dostupné z: <http://hdl.handle.net/11222.digilib/114565>.
- HAVLÍČKOVÁ, Margita. Mezi Brnem a Vídní: divadelní ředitel Johann Heinrich Böhm a počátek osvětských reforem v městském divadle v Brně [online]. *Theatralia*, 2013, roč. 16, č. 1, s. 19–27 [cit. 5. 3. 2018]. Dostupné z: <http://hdl.handle.net/11222.digilib/126117>.
- HAVLÍČKOVÁ, Margita. *Profesionální divadlo v královském městě Brně 1668–1733*. Brno: Janáčkova akademie múzických umění v Brně, 2009.
- HAVLÍČKOVÁ, Margita, Sylva PRACNÁ a Jiří ŠTEFANIDES. Německojazyčná městská divadla na Moravě a ve Slezsku (1733–1944) [online]. *Theatralia*, 2010, roč. 13, č. 1, s. 47–71 [cit. 5. 3. 2018]. Dostupné z: <http://hdl.handle.net/11222.digilib/115625>.
- HAVLÍČKOVÁ, Margita. Brněnské divadelní cedule. In *A vůbec. Utajený sborník Mileně Flodrové k 75. narozeninám*. Statutární město Brno, Archiv města Brna, 2010.
- JAKUBCOVÁ, Alena a Matthias Johannes PERNERSTORFER. *Theater in Böhmen, Mähren und Schlesien: von den Anfängen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts: ein Lexikon*. Neu bearbeitete, deutschsprachige Ausg. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Kooperation mit Institut umění – Divadelní ústav, 2013.
- LABUDOVÁ, Jana. *Operné predstavenia v Bratislave roku 1760: Bakalárska práca*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hudební vědy, 2011. 52 s., Vedoucí bakalářské práce: Marc Niubo.
- MÜLLER, Johann Heinrich Friedrich: *Genauere Nachrichten von beyden k. k. Schaubühnen in Wien und den vorzüglichsten Theatern der übrigen k. k. Erländern*. Vídeň, 1772.
- RILLE, Albert. *Die Geschichte des Brünner Stadt-Theaters 1734–1884*. Brno, 1885.
- RILLE, Albert. *Aus dem Bühnen Deuts-Oesterreichs. Die Geschichte des Brünner Stadttheaters (1734–1884)*. Brünn, 1885.
- SEHNAL, Jiří. Hudba k české pantomimě Zamilovaný ponocný. In *Brno v minulosti a dnes: sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna*. Brno: Krajské nakladatelství, 1960.
- STEINER, Eduard. *Die Brünner und ihr Stadttheater*. Heidenberg, 1964, s. 24–25.
- TARLIŃSKI, Piotr a Hubert UNVERRICHT. *Carl Ditters von Dittersdorf: z życia i twórczości muzyka: materiały międzynarodowego interdyscyplinarnego sympozjum, Nysa, 24–26 września 1999*. Opole: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, 2000.
- TRAUTENBERGER, Gustav. *Die Chronik der Landeshauptstadt Brünn. Bd. 4., (Vom Beginn des 18. Jahrhunderts bis zur Auflösung des römischen Reichs deutscher Nation)*. Brno: Deutsches Haus, 1897.
- TROJAN, Jan. *Hudební Brno za doby Mozartovy. Opus musicum*, 1991, č. XXI, s. 2–12.

WELZL, Hans. Beiträge zur Geschichte des Brünner Theaters. *Deutsches-Blatt – der treue Eckart*, roč. 18, Brno, 1901.

WURMOVÁ, Milada. *Repertoár brněnského divadla v letech 1777–1848*. Brno, 1995.